

PIOTR PAWEŁ GACH
Lublin

KLASZTORY MNISZE I KANONICKIE
W POLSCE I NA ŚLĄSKU W LATACH 1700–1914
ZARYS PRZEMIAN

W X–XIII w. na obszarze krajów Europy Środkowowschodniej, wchodzących do zachodniego chrześcijaństwa, ukształtowała się sieć klasztorów mniszych, a także kanonickich. Dzięki rozpoczętym przed laty badaniom J. Kłoczowskiego znamy dziś nie tylko etapy formowania się sieci klasztornej, ale również sposoby jej funkcjonowania w społeczeństwach tej części Europy, a zwłaszcza w Polsce od średniowiecza do I rozbioru¹. Wiadomo także, że reformacja protestancka doprowadziła do zaniku życia zakonnego na Pomorzu Zachodnim i w Prusach Książęcych, a na Śląsku zlikwidowała wiele klasztorów, powodując dezorganizację systemu prowincji². Podczas długotrwałego procesu kształtowania się sieci klasztornej poszczególne domy przeżywały różnorodne kryzysy i trudności wewnętrzne, a ponadto dotknięte zostały zniszczeniami w czasie najazdów Husytów i Turków. W rezultacie tych wydarzeń stan liczbowy zakonów nie tylko uległ zmniejszeniu we wszystkich krajach Europy Środkowowschodniej, ale nawet, jak np. w Czechach, życie zakonne zostało całkowicie zrujnowane.

Warto zauważyć, że rozwój zakonów mendykantkich nastąpił w XIII–XVI w., a kleryków regularnych z jezuitami na czele – pod koniec XVI w. Ponadto w okresie późniejszym, tj. w XII–XVIII w., miało miejsce ogromne zróżnicowanie wcześniej ukształtowanej sieci klasztorów wszystkich typów. Wyglądało to różnie w obrębie poszczególnych ziem czy regionów Rzeczypospolitej, pomiędzy poszczególnymi zakonami, prowincjami, domami, a nawet ludźmi³.

Wśród czynników tworzących sieć klasztorów dają się wyróżnić co najmniej trzy: instytucjonalne, ludzkie i tzw. habitus, czyli zespół czynników zewnętrznych i wewnętrznych wpływających na treść, organizację i rytm życia zakonnego w klasztorze.

Zasygnalizowane wyżej problemy, łącznie z kwestią relacji, wzajemnych związków i oddziaływań: klasztor–społeczeństwo, były już podejmowane przez Kło-

¹ J. Kłoczowski, *Europa słowiańska w XIV–XV wieku*, Warszawa 1984, s. 158–159.

² Tenże, *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. I: *Średniowiecze*, Kraków 1966, s. 577–579.

³ Tenże, *Zakony męskie w Polsce w XVI–XVIII wieku*, w: *Kościół w Polsce*, t. II: *Wiek XVI–XVIII*, Kraków 1970, s. 724.

czowskiego, który w swoich badaniach uwzględnił kategorie czasu i przestrzeni geograficznej. Znalazło to swój wyraz nie tylko w publikowanych tekstach, ale także w wielu tabelach i zestawieniach zawierających dane porównawcze między zakonami, prowincjami, centrami kultury monastycznej. Uwidoczniło się również na wielu wykresach i mapach, stanowiących niekiedy samodzielne, małe atlasy⁴. Stosowanie bowiem rozmaitego typu porównań w badaniach nad zakonami stało się trwałym i owocnym przedsięwzięciem Kłoczowskiego, nie zawsze akceptowanym przez historyków danego zgromadzenia, prowincji czy domu zakonnego. Zastosowanie metody porównawczej oraz uwzględnienie szerszego kontekstu zagadnienia jest nie tylko postępowaniem dozwolonym, ale nawet koniecznym i potrzebnym dla właściwego widzenia zjawiska, jego skali, zasięgu społecznego i geograficznego. Poprzez taką metodę możemy obiektywniej ocenić zjawiska i ludzi, zdołamy odróżnić sprawy marginalne od procesów długotrwałych, będziemy wreszcie zdolni do wysnucia wniosków i postawienia hipotez badawczych. Metoda porównawcza stosowana konsekwentnie przez Kłoczowskiego znajduje odbicie w jego publikacjach, od lat zachęca też Profesor do niej uczestników swojego seminarium magisterskiego i doktoranckiego.

Warto jeszcze podkreślić, że metodą porównawczą stosują z powodzeniem historycy zakonów w wielu krajach Europy⁵. Leży ona również niejako u podstaw organizacyjnych wielu sympozjów i kolokwium międzynarodowych, które odbyły się w ostatnich latach we Francji, poświęconych historii wspólnot zakonnych w krajach chrześcijańskiej Europy⁶. We Francji w Saint-Etienne powstało w 1981 r. Europejskie Centrum Badań nad Zakonami Mniszymi i Kanonicznymi, dysponujące specjalistyczną biblioteką i wydające własny biuletyn informacyjno-naukowy⁷. W Polsce daje się również zaobserwować ożywienie badań nad zakonami mniszymi i kanonicznymi, co uwidacznia się zarówno w formie nowych publikacji, jak i w tematyce sympozjów naukowych⁸.

W początkach XVIII w. na ziemiach polskich i na Śląsku sieć zakonna, zwłaszcza mnichów i kanoników regularnych, była już w znacznym stopniu ukształtowa-

⁴ Tenże, *Zakony w Polsce (966–1972)*, w: *Metody i źródła do badań z historii społecznej XIX i XX w. (Na przykładzie żeńskich zgromadzeń)*, Lublin 1975, s. 9–33; Tenże, *Zakon Braci Kaznodziejów w Polsce 1222–1972. Zarys dziejów*, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, red. J. Kłoczowski, t. I, Warszawa 1975, s. 19–153 oraz wydane osobno *Mapy i wykresy do tomu I*; Tenże, *Bracia Mniejsi w Polsce średniowiecznej*, w: *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, red. J. Kłoczowski, cz. I: *Franciszkanie na ziemiach polskich*, Lublin 1983, s. 13–108.

⁵ P. R. Gaussin, *L'Europe des ordres et des congrégations. Des Bénédictins aux Mendians (VIe–XVIe siècle)*, Saint-Etienne 1984.

⁶ Wymieśmy tylko niektóre: międzynarodowe sympozjum nt. historii i duchowości kartuzów odbyło się w dniach 12–15 IX 1984 r. w Grenoble z udziałem trzech historyków polskich, a od 16 do 18 IX 1985 r. miało miejsce w Saint-Etienne kolokwium nt. narodzin i funkcjonowania sieci klasztorów mniszych i kanonicznych w Europie i Ziemi Świętej. Niniejszy artykuł stanowi zmienioną wersję komunikatu wygłoszonego w Saint-Etienne.

⁷ *Bulletin du Centre Européen de Recherches sur les Congrégations et Ordres Monastiques*. W czerwcu 1985 r. ukazał się nr 7 biuletynu, liczący 40 stron; pod koniec 1989 r. ukazał się nr 15.

⁸ Można tu zasygnalizować prace zbiorowe: *Zakony benedyktyńskie w Polsce. Krótka historia*, Tyniec 1981 oraz *Kanonicy regularni laterańscy w Polsce. Studia z dziejów Kongregacji Krakowskiej XV–XIX w.*, red. Z. Jakubowski, Kraków 1975. Zespół do Badań nad Historią i Kulturą Cystersów w Polsce z Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu zorganizował w Błażejewku koło Poznania międzynarodowe sympozjum naukowe 22–24 V 1985 r. Było ono poświęcone historii i kulturze cystersów w Polsce oraz ich związkom z Europą Zachodnią.

na. W tym miejscu rodzi się szereg pytań: czy w okresie późniejszym, tj. do końca XVIII w. i w XIX stuleciu, nastąpiły tylko przekształcenia wewnątrz sieci klasztornej, czy też można zaobserwować dalszy jej rozwój i powiększanie się, czy ewentualnie widać jej rozpad? Czy można wyodrębnić jakieś podokresy w tym długim odcinku lat 1700–1914? Datę początkową traktujemy umownie, formalnie, jako początek trudnego okresu stopniowej utraty suwerenności państwowej, ważnych przemian politycznych i społecznych. Data natomiast końcowa jest istotna nie tylko dla problematyki zakonnej, ale również narodowej. Na postawione pytania będziemy się starali odpowiedzieć.

Interesować nas będą następujące problemy: wspólnoty zakonne należące do grupy mniszej i kanonickiej, ich członkowie, prowincje i kongregacje, nowicjaty i domy formacyjne (seminaria) będące stałymi i konstytutywnymi elementami struktur zakonnych. Wszystkie owe struktury miały charakter instytucjonalny i opierały się na skodyfikowanym prawie i zwyczajach zakonnych. Pominęliśmy w naszych rozważaniach małe domy zakonne o charakterze rezydencji, w których mieszkało 1–2 zakonników. Dla Śląska, który do 1740 r. znajdował się pod panowaniem Austrii, a następnie Prus, sporządziliśmy zestawienia statystyczne.

PRZEMIANY ILOŚCIOWE

Opierając się na różnorodnych źródłach rękopiśmiennych i drukowanych, wytworzonych zarówno przez zakony, jak i poza nimi, postaramy się ukazać, jak zmieniała się liczba zakonów mniszych i kanonickich, a także domów i zakonników w obrębie Rzeczypospolitej oraz na Śląsku, który w interesującej nas epoce znajdował się już poza polskimi granicami.

Na początku omawianego okresu, tj. około 1700 r., na terenie Polski działało 28 różnych zakonów męskich, wśród nich 5 mniszych, 7 kanonickich, 8 żebrzących i 8 kleryckich. Liczby te nie uległy zmianie aż do początku XIX w. Dopiero w dalszych latach XIX w. na skutek wielu ograniczeń i kasat liczba zakonów mniszych zmniejszyła się do 4, a kanoników regularnych do 2. Taka sytuacja utrzymała się aż do dziś, pomimo wielkich przeobrażeń społecznych, politycznych i ekonomicznych, jakie się w tym czasie dokonały. Sprawy te prezentujemy w tabeli 1.

Tab. 1. Grupy zakonne męskie na ziemiach polskich, 1300–1980*

Grupa zakonna	Liczba zakonów w latach									
	1300	1520	1600	1700	1772	1825	1864	1914	1937	1980
Mniści ^a	2	3	3	5	5	5	4	4	4	4
Kanonicy regularni ^b	6	7	6	7	7	7	3	2	2	2
Mendykanci ^c	2	5	5	8	8	8	8	7	7	7
Klerycy regularni ^d	–	–	1	8	8	7	6	5	6	6
Zakony rycerskie ^e	3	3	–	–	–	–	–	–	–	–
Zakony nowego typu ^f	–	–	–	–	–	–	–	13	30	24
Razem	13	18	15	28	28	27	21	31	49	43

* Tabela sporządzona na podstawie materiałów własnych autora i kartoteki zakonów znajdującej się w Instytucie Geografii Historycznej Kościoła w Polsce KUL. Kolejność wymienionych w poszczególnych grupach zakonów uzależniono od czasu ich przybycia na ziemię polskie.

^a Benedyktyni, cystersi, kartuzi, kameduli, bazylianie.

^b Norbertanie (premonstratensi), bożogrobcy, duchacy, kanonicy regularni od pokuty (markowie), kanonicy regularni laterańscy, paulini.

^c Dominikanie, franciszkanie konwentualni, augustianie, bernardyni, karmelici trzewickowi, karmelici bosci, reformaci, kapucyni.

^d Jezuci, pijarzy, misjonarze, teatyni, oratorianie (filipini), marianie, komuniści, bonifratrzy.

^e Templariusze, joannici, krzyżacy.

^f Redemptoryści, zmartwychwstańcy, albertyni, bracia słudzy NMP, doloryści, michalici, salezjanie, salwatorianie, bracia szkolni, kamilianie, pallotyni, saletyni, werbiści, oblaci NMP, misjonarze Ducha Św., misjonarze św. Rodziny, pasjonisci, orioniści, sercanie, bracia św. Józefa, chrystusowcy, ojcowie Najświętszych Serc, klaretyni, bracia Serca Jezusowego, stanisławici, samarytanie, krzyżowcy, Stowarzyszenie Misji Afrykańskich, Towarzystwo św. Pawła, Instytut Marianum oraz 2 zakony obrządku greckokatolickiego: redemptoryści, studyci.

Na Śląsku około 1700 r. działały 2 zakony mnisze (benedyktyni i cystersi) i 5 kanonickich. Wśród tych ostatnich znajdowali się m.in. krzyżowcy z czerwoną gwiazdą, w Polsce w tym czasie ich nie było. Wszystkie wspomniane wspólnoty zostały całkowicie zlikwidowane w rezultacie wielkiej kasaty dokonanej przez rząd pruski w epoce napoleońskiej⁹. Można zatem mówić o istnieniu sieci klasztorów mniszych i kanonickich na Śląsku jedynie do lat 1810–1811 (zob. tab. 3). Już nigdy potem sieć ta nie została zrekonstruowana czy choćby częściowo odbudowana.

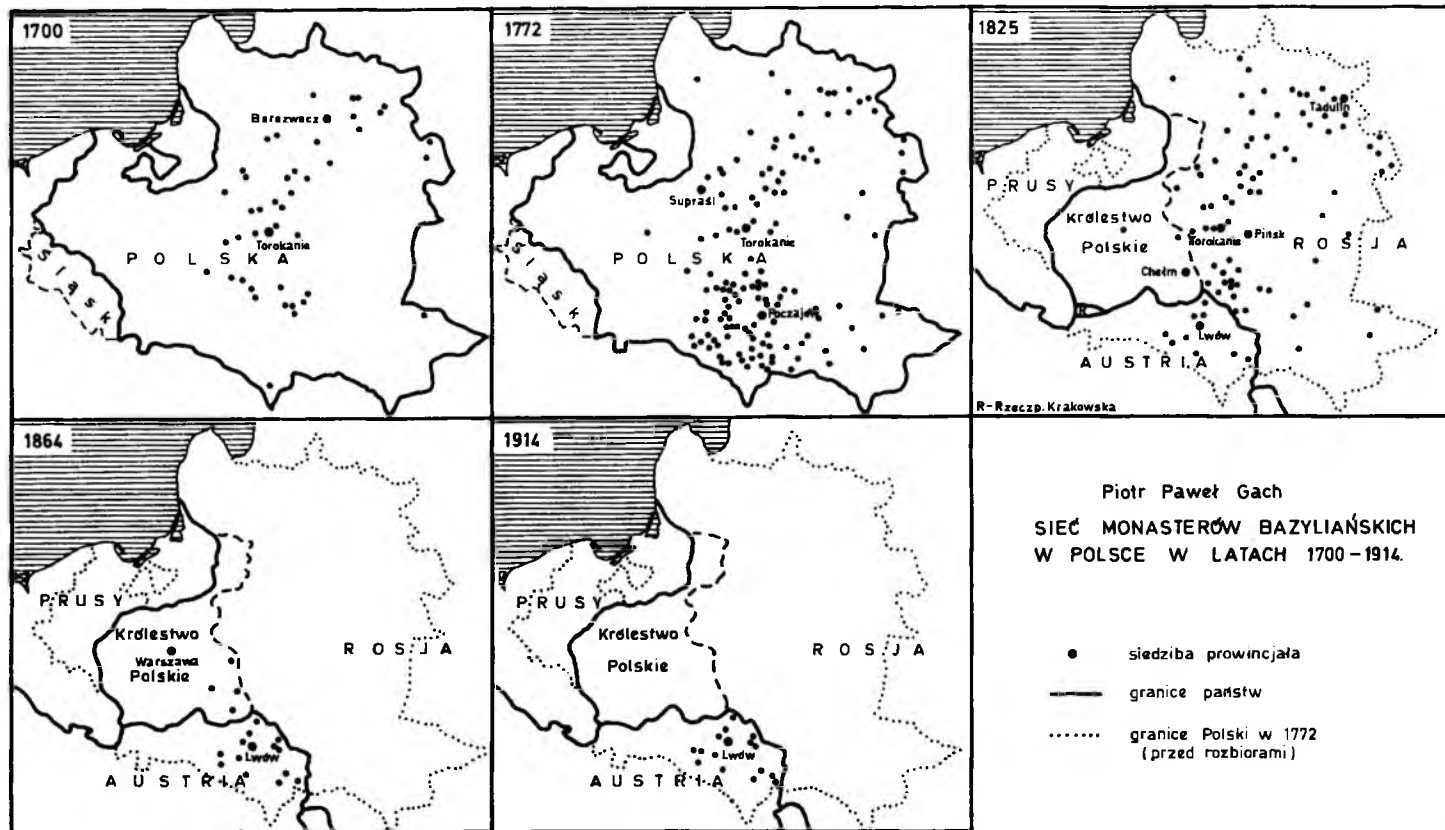
Tab. 2. Domy i zakonnicy na ziemiach polskich, 1700–1914

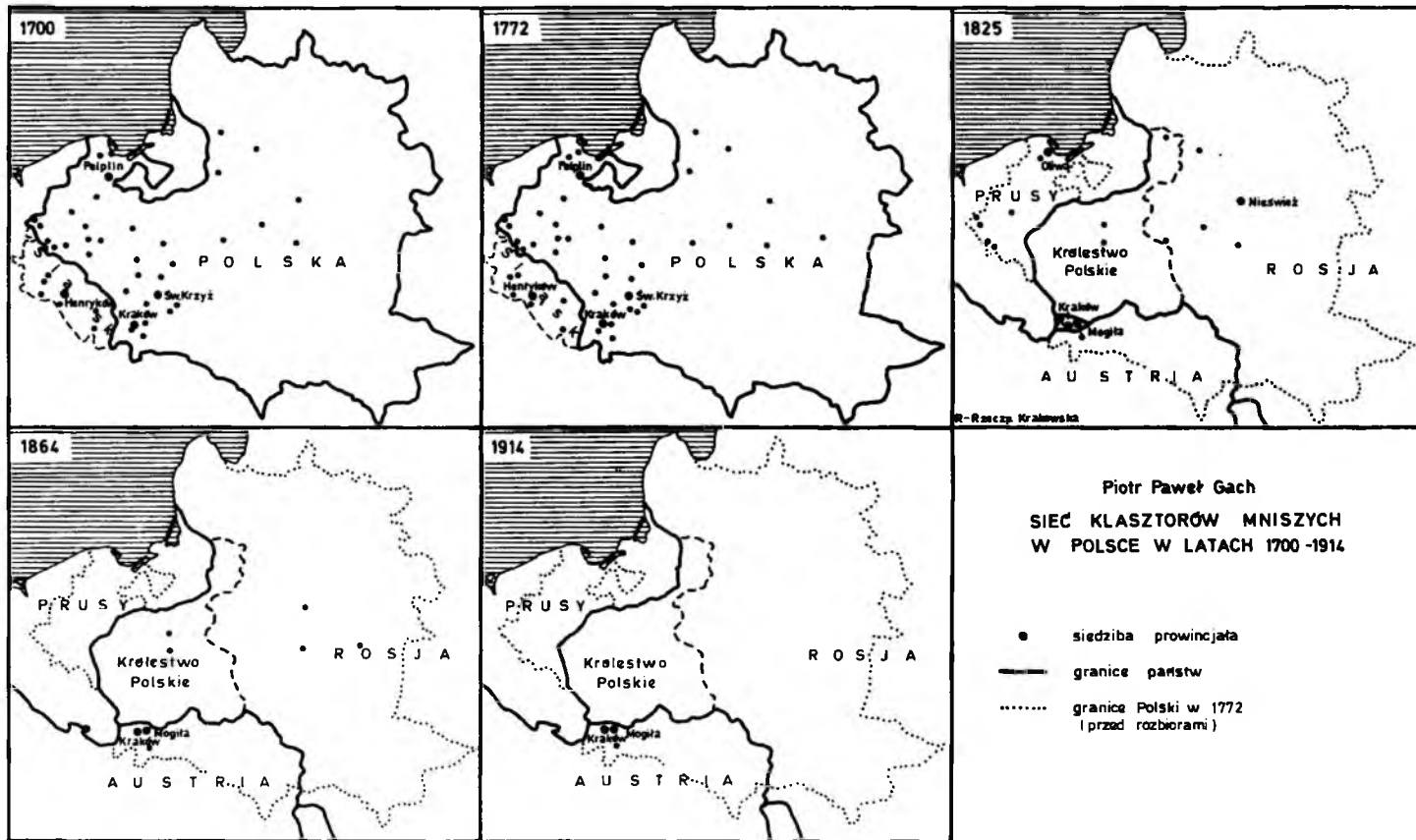
Zakon	Domy w latach					Zakonnicy w latach				
	1700	1772	1825	1864	1914	1700*	1772	1825	1864	1914
Mnisi:										
Cystersi	16	17	10	3	2	430	440	141	35	28
Benedyktyni	11	11	4	3	–	230	248	75	41	–
Kameduli	6	7	4	2	1	110	126	20	27	20
Kartuzi	3	3	2	–	–	50	55	23	–	–
Razem	36	38	20	8	3	820	869	259	103	48
Bazylianie										
Kanonicy regularni:										
Laterańscy	19	20	11	3	1	200	213	104	37	13
Paulini	16	22	11	12	2	200	256	93	96	18
Trynitarze	9	24	17	2	–	120	300	129	37	–
Kanonicy od pokuty	15	18	14	–	–	100	120	31	–	–
Premonstratensi	5	5	3	–	–	120	124	15	–	–
Bożogrobcy	7	7	5	–	–	100	107	43	–	–
Duchacy	3	4	–	–	–	20	28	–	–	–
Razem	74	100	61	17	3	860	1148	415	170	31

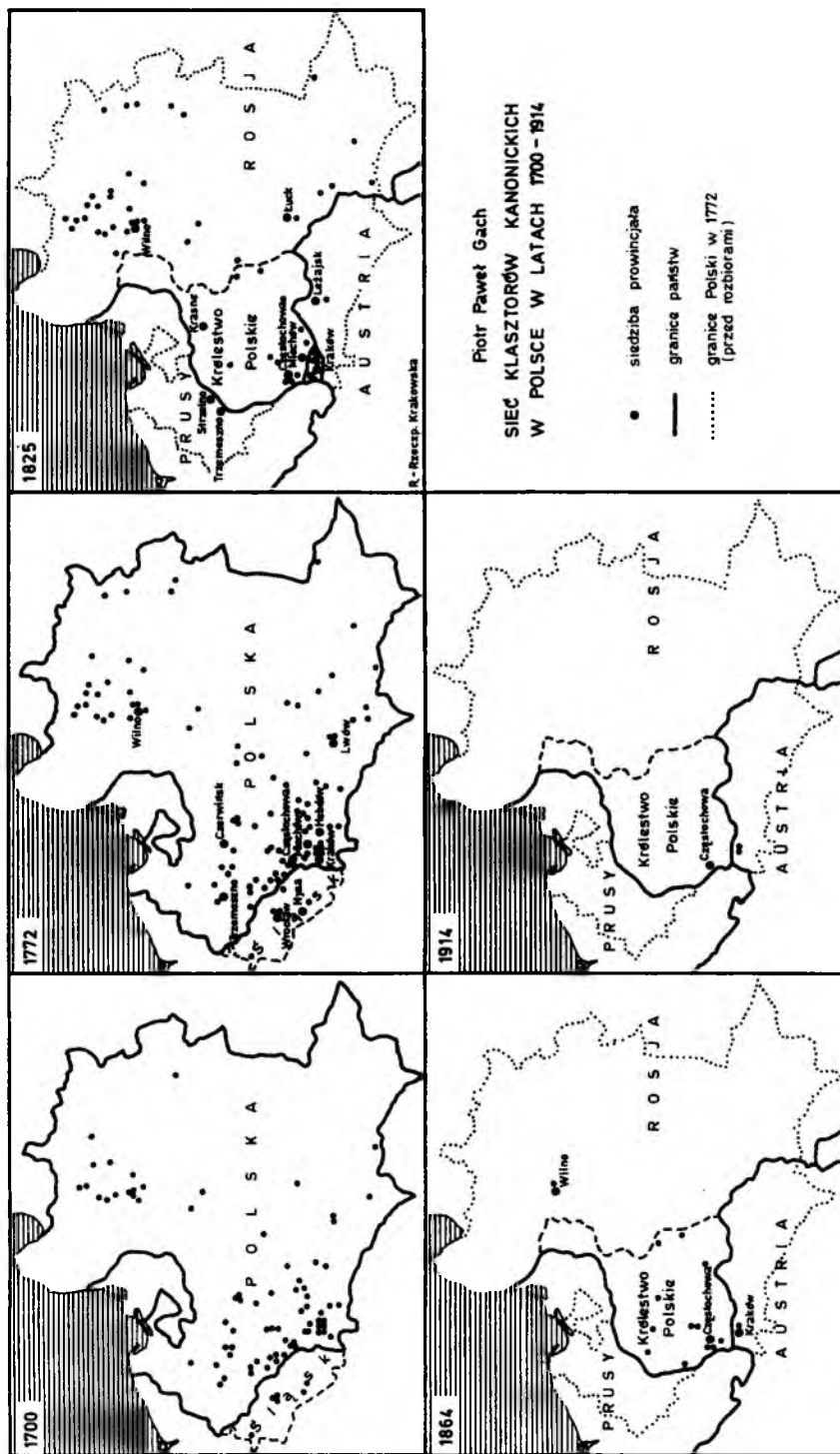
* W rubryce tej liczby przybliżone.

Sporządzona przez nas lista opactw, konwentów i rezydencji istniejących na ziemiach polskich około 1700 r. nie obejmuje domów, w których przebywało tylko 1–2 zakonników. Pierwsze miejsce zajmują na niej kanonicy regularni z 74 domami

⁹ P. P. Gach, *Kasata zakonów na Śląsku Pruskim w latach 1810–1811*, „Roczniki Humanistyczne” 26: 1978, z. 2, s. 233–248.

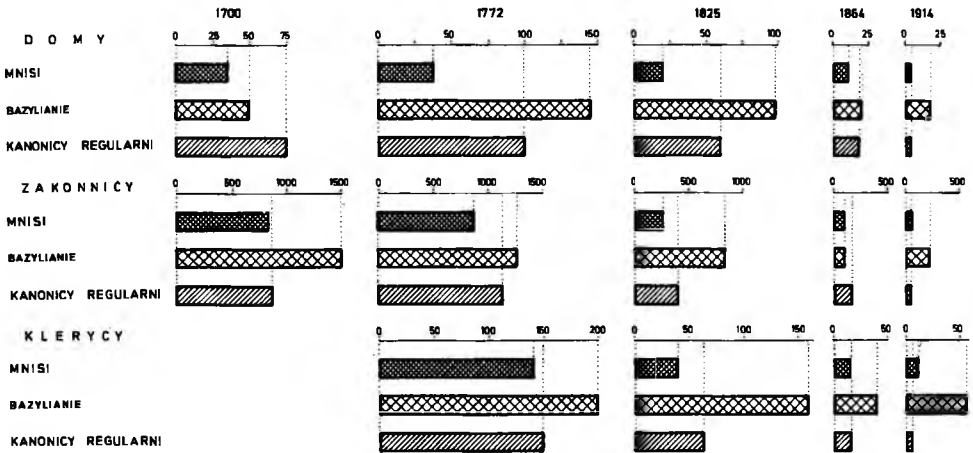

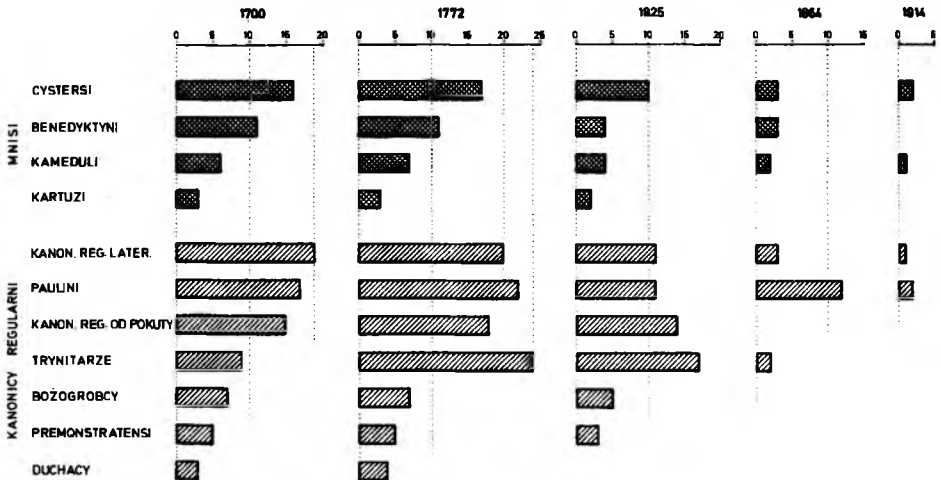
R. Rzecz. Krakowska

i 860 zakonnikami, drugie zaś mnisi z 36 domami i około 820 mnichami. Obok tych dwu grup istniała w południowo-wschodniej części kraju dość gęsta sieć klasztorów bazylianskich, obejmująca 44 monasterie i około 250 mnichów¹⁰. Okazuje się więc, że w Polsce współistniała sieć klasztorów mniszych obrządku rzymskokatolickiego i greckokatolickiego. Dla pełności obrazu trzeba dodać, że niezależnie od wspomnianych klasztorów istniały jeszcze w Polsce monasterie prawosławne.

Domy, zakonnicy i klerycy w zakonach mniszych i kanonicznych na ziemiach polskich

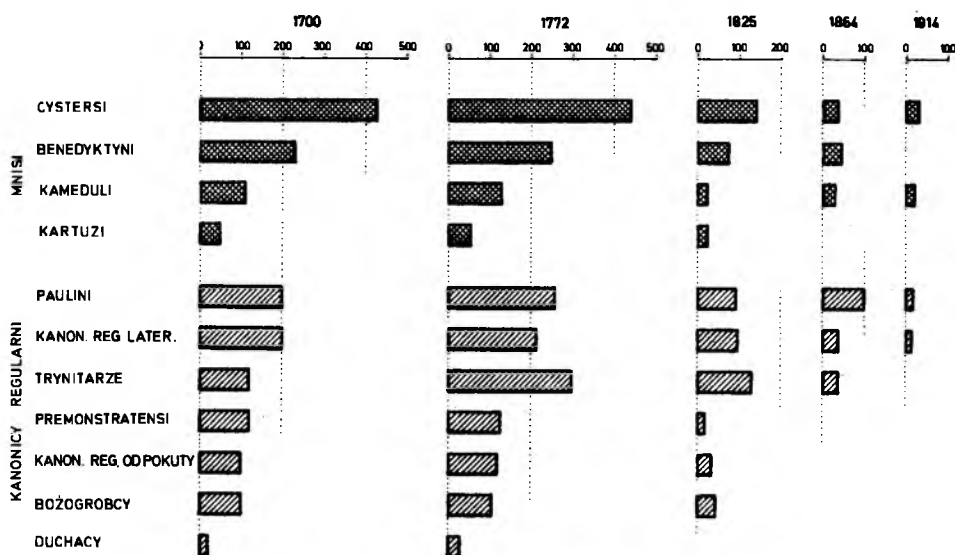

Klasztory mnisze i kanoniczne na ziemiach polskich w latach 1700–1914

¹⁰ W obliczeniach uwzględniamy tylko te monasterie, które przyjęły unię i agregowały się do zakonu bazylianskiego, nie bierzemy natomiast pod uwagę tych, które pozostawały pod władzą biskupów, nie tworząc struktury zakonnej. Liczbę mnichów szacowano przyjmując, że w monasterze żyło przeciętnie 5–6 zakonników. L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, t. II: *Wiek XVI–XVIII*, Kraków 1970, s. 1003; M. M. Wawryk OSBM, *Naris rozwoju i stanu wasylianskiego czina XVII–XX st. Topograficzno-statystyczna rozwika*, Rzym 1979, s. 23 oraz s. 185–209 (katalog monasterów bazylianskich XVII–XX).

Mnisi i kanonicy regularni na ziemiach polskich w latach 1700–1914

Tymi zajmować się jednak nie będziemy, bowiem jest to zagadnienie na odrębny artykuł.

W latach 1700–1772 na terenie Polski istniało 36–38 domów mniszych z ok. 820–860 zakonnikami. Okazuje się, że był to dla nich okres nieznacznego wzrostu. W tym samym czasie liczba domów kanoników regularnych wzrosła z 74 do 100 i w konsekwencji przybyło 283 zakonników (z 860 do 1148). Widać wyraźnie z tego zestawienia, że wiek XVIII był dla kanoników regularnych bardzo pomyślny. Przy tej konstatacji warto zauważyć pewien spadek liczby monasterów i zakonników bazylikańskich, co wynikało z faktu „pochłaniania” małych domów przez większe, a zarazem zakładania i fundowania nowych klasztorów tego zakonu¹¹.

Lata po I rozbiore a ż do I wojny światowej cechuje stałe zmniejszanie się liczby domów i zakonników w poszczególnych grupach i wspólnotach zakonnych. Proces ten możemy dokładniej prześledzić dokonując obliczeń globalnych dla trzech wybranych lat: 1825, 1864, 1914. Wyboru tego dokonaliśmy kierując się kompletnością podstawy źródłowej, a także biorąc pod uwagę chronologię kasat klasztorów, dokonywanych przez władze zaborcze ze względów polityczno-ekonomicznych i narodowych.

Na terenach polskich, przy uwzględnieniu przedrozbiorowych granic, w 1825 r. było 20 domów mniszych i 61 kanonickich, w 1864 r. – 8 mniszych i 17 kanonickich, a przy końcu omawianego okresu, tj. w 1914 r., tylko 3 domy mnisze i 3 kanonickie. Podobnie działo się z unickimi bazylianami, choć tylko do końca XIX w. A zatem spadek liczby klasztorów następował tak w zakonach łacińskich, jak i unickich. Po reformie u bazylianów, dokonanej pod koniec XIX w., sytuacja uległa

¹¹ Bieńkowski, op. cit., s. 1004.

korzystnej zmianie¹²: około 1914 r. mnichów bazylikańskich było dwa razy więcej niż w 1864 r., chociaż liczba domów pozostała niemal ta sama (zob. tab. 2).

Z analizy danych wynika, że wyraźny spadek liczby zakonników wyglądał następująco: wśród zakonów mniszych w 1825 r. było 259 zakonników (cystersów, benedyktyńców, kamedułów i kartuzów), w 1864 r. – 103 (bez kartuzów, którzy zostali całkowicie skasowani), a w 1914 r. tylko 48 (bez kartuzów i benedyktyńców). Kanoników regularnych w 1772 r. było 1148, w 1825 r. – 415, w 1864 r. – 170, a w 1914 r. – tylko 31. (patrz tab. 2).

Tab. 3. Domy i zakonnicy na Śląsku, 1700–1810*

Zakon	Domy w latach				Zakonnicy w latach			
	1700	1750	1774	1810	1700	1750	1774	1810
Mniści:								
Cystersi	6	6	6	6	200	225	249	216
Benedyktyni	1	1	1	1	20	13	17	8
Razem	7	7	7	7	220	238	266	224
Kanonicy regularni:								
Laterańscy	2	3	3	2	60	70	68	56
Premonstratensi	1	1	1	1	40	57	37	34
Krzyżowcy z czerwoną gwiazdą	1	1	1	1	30	40	30	32
Bożogrobcy	1	1	1	1	20	22	21	20
Paulini	1	1	1	1	10	8	5	3
Razem	6	7	7	6	160	197	161	145

* Dane dla zakonników do 1700 r. są szacunkowe. Dla 1750 i 1774 r. dane z: *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*, red. L. Bieńkowski, J. Kłoczowski, Z. Sułowski, Lublin 1972 (cystersi – tab. 16,75, benedyktyni – tab. 4,71, kanonicy reg. laterańscy – tab. 36, 79, premonstratensi – tab. 60, 85, krzyżowcy z czerwoną gwiazdą – tab. 51, 82, bożogrobcy – tab. 14, 74, paulini – tab. 55, 83). Dla 1810 r.: Archiwum Archidiecezji Wrocławskiej, rkps VI B 1f, Konsignation des Klerus 1810.

Na podstawie przeprowadzonej analizy ilościowej dochodzimy do następujących wniosków: lata od 1700 do 1772 r. (tj. do I rozbioru Polski) były dla mnichów czasem niewielkiego tylko wzrostu, zaś dla kanoników regularnych czasem znacznego rozwoju, a okres od 1772 do 1914 r. był zarówno dla jednych, jak i drugich czasem powolnego rozpadu sieci zakonnej, kształtowanej od średniowiecza aż do XVII w. Rozpad ten był w pewnych momentach przyspieszony, w innych zaś powolniejszy. Z wyjątkiem Galicji w pozostałych zaborach sieć klasztorów uległa całkowitej ruinie. Ocalałe zakony galicyjskie działały w ograniczonym zakresie, kontrolowane przez władze.

W związku z wyodrębnieniem w interesującym nas okresie dwóch podokresów narzuca się pytanie: czy istniały czynniki jakościowe, potwierdzające wspomniany podział? Odpowiedzi twierdzącej można udzielić, biorąc pod uwagę dotychczasowe badania innych historyków. Uwzględniając powyższą periodyzację spróbujemy przyrzeć się dwóm problemom: systemowi prowincji oraz nowicjatom i seminariom wewnątrzzakonnym.

¹² Ks. Z. Chełmicki, *Bazylianie w Polsce*, w: *Podręczna Encyklopedia Kościelna*, t. III–IV, Warszawa 1904, s. 169–172; M. Szegda, *Bazylianie*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. II, Lublin 1976, kol. 138–144.

SYSTEM PROWINCJI

Na początku XVIII w. nie wszystkie zakony mnisze i kanonickie istniejące w Polsce i na Śląsku posiadały własne, niezależne prowincje narodowe. Wśród interesujących nas zakonów można wyodrębnić dwie grupy: zakony posiadające jedną lub więcej prowincji w Polsce i zakony nie zorganizowane w odrębną prowincję polską.

Spośród zakonów mniszych tylko cystersi i kameduli mieli własne prowincje. Pierwsi erygowali prowincję w 1580 r., drudzy w 1669 r., w ramach kongregacji Monte Corona. Dopiero na początku XVIII w., po zatwierdzeniu przez papieża Klemensa XI kongregacji św. Krzyża (1709), która objęła 7 opactw, do grupy tej dołączyli benedyktyni¹³. Dalsze 2 opactwa przystąpiły do kongregacji w 1736 (Tyniec) i 1740 r. (Lubin). Natomiast kartuzi z 3 domami nie powołali do życia prowincji niezależnej, ale przez cały wiek XVIII należeli do prowincji Górnych Niemiec (Provincia Allemaniae Superioris)¹⁴.

Zakony mnisze nie zorganizowane we własne prowincje narodowe znacznie zmniejszyły swój stan posiadania w XVIII w., a jedynym spośród nich, który przetrwał ten trudny okres, był zakon kartuzów. Dla mnichów zatem okres 1700–1772 był stabilny, funkcjonowali też oni wtedy w ramach dawniejszych struktur.

Jeśli idzie o kanoników regularnych, to większość wspólnot zakonnych działała we własnych prowincjach albo ich odpowiednikach (kongregacje, cyrkarie), ustanowionych przed XVIII w. Wśród zakonów z polskimi, usamodzielnionymi prowincjami znaleźli się: premonstratensi, paulini, bożogrobcy (z wyjątkiem domów polskich, pozostałe wspólnoty tego zakonu w Europie zostały wcielone w 1489 r. do joannitów) z 2 prowincjami, kanonicy regularni laterańscy z 4 prowincjami oraz mała kongregacja szpitalnicza krzyżowców z czerwoną gwiazdą, istniejąca na Śląsku.

Ponadto do tej grupy należały 2 inne wspólnoty, które rozwijały się intensywnie w ciągu XVIII w.: trynitarze, których prowincja polska św. Joachima powstała w 1726 r., i kanonicy regularni od pokuty, istniejący tylko w Polsce od połowy XVIII w., z 2 prowincjami.

Z kolei prowincja duchaków, zakonu założonego w średniowieczu przez Gwidona z Montpelier, została wyłączona spod władzy przełożonych generalnych i w połowie XVIII w. poddana pod zwierzchnictwo polskich biskupów. Stało się to na skutek braku odpowiedniego kierownictwa w zakonie, niewystarczającej liczby powołań i braku pomocy ze strony władz generalnych, w rezultacie czego prowincja przeżywała ogromne trudności i już pod koniec XVIII w. wegetowała¹⁵.

Około 1772 r. domy zakonów mniszych w Polsce i na Śląsku należały do 5 prowincji, w tym 4 były niezależne i 1 zależna. Siedziba główna tej ostatniej znajdowała się poza ziemiami polskimi (kartuzi). W tym samym czasie i na tym samym terytorium kanonicy regularni tworzyli 12 prowincji całkowicie samodziel-

¹³ M. Kanior OSB, *Powstanie kongregacji św. Krzyża w Polsce*, „Analecta Cracoviensia” 8: 1976, s. 295–320; Tenże, *Ustrój prawno-administracyjny polskiej kongregacji benedyktyńskiej św. Krzyża w XVIII wieku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 28: 1981, z. 4, s. 91–116.

¹⁴ Kłoczowski, *Zakony męskie*, s. 523.

¹⁵ Tamże, s. 528–533.

nych i 1 niesamodzielną (premonstratensi). W sumie zatem w 1772 r. funkcjonowało 16 prowincji samodzielnych i 2 niesamodzielne¹⁶.

Duże zmiany w systemie prowincji dokonały się wraz z rozbiorem Polski pod koniec XVIII w. Austria, Prusy i Rosja dążyły do zburzenia dawnych struktur kościelnych, w tym również zakonnych, i stworzenia nowych. Zaborcy zmierzali do tego, aby polskie domy zakonne utworzyły nowe niezależne prowincje, dostosowane do świeżo wytyczonych granic państwowych i aby zakony nie podlegały przełożonym generalnym rezydującym poza tymi granicami. W rezultacie rozmaitych nacisków zakony utworzyły nowe prowincje, pod kontrolą władz rządowych wybierały też swych przełożonych i zdawały sprawozdania z działalności i swojego stanu personalnego. Reorganizacja prowincji była więc prawie całkowita. Dalszych zmian dokonano w epoce napoleońskiej i po kongresie wiedeńskim w 1815 r. Około 1825 r., w nowej już sytuacji politycznej, mnisi zorganizowani byli w 4 prowincjach, a kanonicy regularni w 10 (zob. tab. 4). Sytuacja uległa dalszemu pogorszeniu w XIX w. w następstwie germanizacyjnej i rusyfikacyjnej polityki Prus i Rosji wobec Polaków i Kościoła katolickiego. Pod koniec omawianego

Tab. 4. Prowincje zakonów mniszych i kanonickich na ziemiach polskich i na Śląsku, 1772–1914

Zakon	Prowincje lub kongregacje w latach			
	1772	1825	1864	1914
Cystersi	p. polska p. śląska	p. galicyjska p. Prus i Polski	p. galicyjska dom* w Rosji	p. galicyjska –
Benedyktyni	k. polska	k. benedyktynów, cystersów, kartuzów w Rosji	–	–
Kartuzi	domy – do p. Górnych Niemiec	–	–	–
Kameduli	p. polska	p. polska	p. polska	dom* w Galicji
Kanonicy later.	k. czerwińska k. krakowska k. trzemeszeńska k. śląska	k. czerwińska k. krakowska k. trzemeszeńska k. litewska	– k. krakowska – dom* w Rosji	– dom – do p. rzymskiej –
Paulini	p. polska	p. polska	p. polska	domy na ziemiach pol.
Trynitarze	p. polska	p. polska	dom* w Król. Pol. dom* w Rosji	–
Kanonicy od pokuty	p. litewska p. polska	p. litewska –	– –	– –
Premonstratensi	cyrkaria polska dom–do cyrkarii czesko-morawskiej	cyrkaria polska –	– –	– –
Bożogrobcy	k. miechowska k. śląska	k. miechowska p. ruska	– –	– –
Duchacy	p. polska	–	–	–

* Pozostałości dawnych prowincji lub kongregacji (p. – prowincja, k. – kongregacja).

¹⁶ A. Chruszczewski, *Zakony i prowincje zakonne w 1772 roku*, w: *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*, red. L. Bieńkowski, J. Kłoczowski, Z. Sułowski, Lublin 1972, s. 45–46.

okresu, tj. około 1914 r., istniały już tylko 2 prowincje czy raczej quasi-prowincje: 1 mnichów (cystersi z 2 domami) i 1 kanoników (paulini, też z 2 domami). Ponadto w Galicji przetrwały jeszcze pojedyncze domy kamedułów i kanoników regularnych laterańskich, przy czym ten ostatni należał wówczas do prowincji rzymskiej. Widzimy przeto, że w ciągu XIX w. system prowincji uległ całkowitemu rozbięciu i stopniowo przestał funkcjonować. Główną rolę w procesie dezintegracji odegrały czynniki polityczne.

Czy w tych wszystkich przemianach można dostrzec jakieś specyficzne elementy, pozwalające wnioskować o próbach zahamowania upadku i umożliwiające opisanie polskich doświadczeń z lat porozbiorowych? Wydaje się, że tak. Chcielibyśmy zatem skoncentrować się na sytuacji mnichów w zaborze rosyjskim. Ich sytuacja w Rosji pod koniec XVIII w. była trudna. Nie posiadali oni ani wielu zakonników, ani też domów, żyli w trudnych warunkach politycznych, pozbawieni przełożonych prowincjalnych, którzy pozostali w domach położonych na terenie innych zaborów, przez co narażeni byli na ingerencje zarówno ze strony miejscowych biskupów, jak i władz państwowych. Nie otrzymywali też żadnej pomocy ze strony generalnych władz zakonnych. Na początku XIX w. benedyktyni i cystersi podjęli odważną decyzję połączenia wszystkich domów w ramach wspólnej organizacji. W 1803 r. władze rosyjskie zaaprobowaly wspólną kongregację benedyktyńsko-cystersko-kamedulską. Cele powołania do życia tej kongregacji były dość wyraźne: obrona własnych interesów przed ingerencjami ze strony władz państwowych i biskupów, podnoszenie dyscypliny i jej kontrola w klasztorach oraz zorganizowanie nowicjatów i kształcenie kleryków. Służyć temu miały wspólnie wybrane władze, w skład których wchodził: prezes kongregacji, wizytatorzy, mistrzowie nowicjatów. Kongregacja obejmująca 6 domów: 3 benedyktyńskie (Troki, Horodyszczce, Nieśwież), 2 cysterskie (Kimbarówka, Wistycze) i 1 kamedulski (Pożajście) umożliwiała w pewnym stopniu wzajemną pomoc zarówno duchową, jak materialną i ludzką. Unia nie rozwiązała oczywiście wszystkich problemów, ale wskazała drogę postępowania¹⁷.

W roku 1811 kartuzi, posiadający tylko 1 dom w Rosji, zadeklarowali chęć przystąpienia do kongregacji, ponieważ borykali się również z wieloma problemami i trudnościami zewnętrznymi i wewnętrznymi. Prawdopodobnie z tego względu, że wystąpili z tą deklaracją w okresie kampanii napoleońskiej, musieli długo czekać na pozytywną odpowiedź cara Aleksandra I. Dopiero w grudniu 1819 r. zostali przyjęci do nowej kongregacji. Na opóźnienie decyzji wpłynęły prawdopodobnie obawy władz, czy ewentualnie podobnej drogi nie zechcą wybrać inne wspólnoty zakonne. Ostatecznie więc do wspólnej kongregacji, zwanej od 1819 r. *Congregatio trium Ordinum: Benedictini, Cisterciensis et Cartusiani, in Magno Russiae Imperio unitorum*, weszły 4 zakony¹⁸.

¹⁷ O. P. Sczaniecki OSB, *Benedyktyni*, w: *Zakony benedyktyńskie*, s. 60.

¹⁸ M. Popowska, *Rys dziejów kartuzji bereskiej w latach 1648–1831*, „Ateneum Wileńskie” 13: 1938, s. 148–149; *Catalogus personarum trium ordinum Benedictini, Cisterciensis et Cartusiani in unam congregationem mandato suae imperatoriae maiestatis P. M. Alexandri I Imperatoris per Romano – Catholicum Spirituale Collegium AD 1803 et anno 1819 in Magno Russiae Imperio unitorum*, b. m. (wyd. ok. 1830).

Prawdopodobnie jeszcze przed 1842 r. wymieniona kongregacja przestała istnieć, bowiem już wcześniej władze skasowały 2 klasztory: cystersów (Wistycze w 1832) i kartuzów (Berezę Kartuską w 1831), a w 1842 r. wprowadziły podział na klasztory etatowe (utrzymywane przez państwo po zabraniu im dóbr ziemskich i innych źródeł dochodów) i nieetatowe (przeznaczone na wymarcie) i w ten sposób praktycznie zlikwidowały cały system prowincji zakonnych w Rosji¹⁹. Kongregacja międzyzakonna przestała istnieć, ale idea wspólnej obrony i walki przetrwała.

NOWICJATY I KSZTAŁCENIE KLERYKÓW

Utrzymywanie nowicjatów i kształcenie młodzieży zakonnej można uznać za znak żywotności dobrze zorganizowanej prowincji, przez co wspólnocie zakonnej zapewniono dalszy rozwój. Wiadomo, że wymagało to nie tylko środków materialnych, ale także dobrej organizacji pracy i odpowiednio przygotowanej kadry pedagogicznej.

Na początku omawianego okresu, tj. około 1700 r., nowicjaty istniały w każdym klasztorze mniszym i w każdej prowincji zakonów kanonickich.

Cechą charakterystyczną klasztorów w XVIII w. było to, że miały one zapelnione nowicjaty, a liczba kleryków stale się zwiększała. Oczywiście, napływ kandydatów był w poszczególnych zakonach różny: największy u cystersów i benedyktynów, wiele mniejszy u kamedułów i kartuzów. W zakonach kanonickich sytuacja była jeszcze bardziej zróżnicowana. Najwięcej nowicjuszy i kleryków znajdowało się u trynitarzy, paulinów i premonstratensów, bowiem wspólnoty te należały do najbardziej żywotnych. Na poziomie średnim utrzymywali się kanonicy regularni od pokuty i bożogrobcy, a na najniższym znajdowali się kanonicy regularni lateńscy i bożogrobcy.

Sytuacja pod tym względem uległa wyraźnemu pogorszeniu pod koniec XVIII w., tj. po rozbiorach Polski, kiedy na życie zakonne zaczęły niekorzystnie wpływać czynniki polityczne, ekonomiczne i ideologiczne. Tuż przed I rozbiorem Polski nie było jeszcze tak źle jak później. Ogółem w zakonach mniszych było wówczas 142 kleryków (nie licząc kartuzów, którzy nie mieli wtedy nowicjatu), kanonickich – 148, a w bazylikańskich – 199. Problem w szczegółach przedstawia tabela 5. Nie uwzględniamy tutaj Śląska, dla którego brakuje nam danych odnośnie do tego okresu.

Po rozbiorach, kiedy trzech zaborcy zaczęli realizować antypolską i antyklerykalną politykę, zakony miały wielkie trudności z przyjmowaniem do nowicjatu i kształceniem kleryków. Zamknięto wtedy wszystkie nowicjaty i skasowano studia zakonne (studia domestica). Decyzje takie podjął najwcześniej Józef II w zaborze austriackim (1781), zaś w zaborze pruskim szereg ograniczających dekretów wydano w latach 1801–1804 i 1816–1817. W zaborze rosyjskim nowicjaty zamknięto w latach 1829–1843, a w Królestwie Polskim stało się to najpóźniej, bo w 1864 r.²⁰ Konsekwencje tej polityki uwidoczniły się w krótkim czasie w każdym zakonie.

¹⁹ P. P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*, Lublin 1984, s. 165–166.

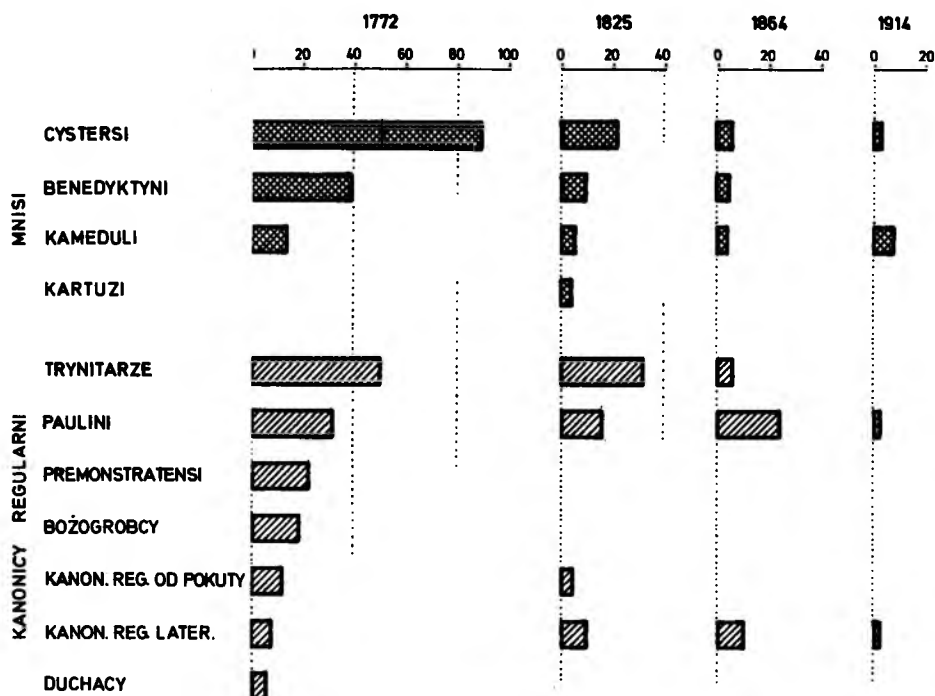
²⁰ Tamże, s. 33, 41, 127–128, 153, 165, 190.

Tab. 5. Klerycy zakonni w Polsce, 1772–1914

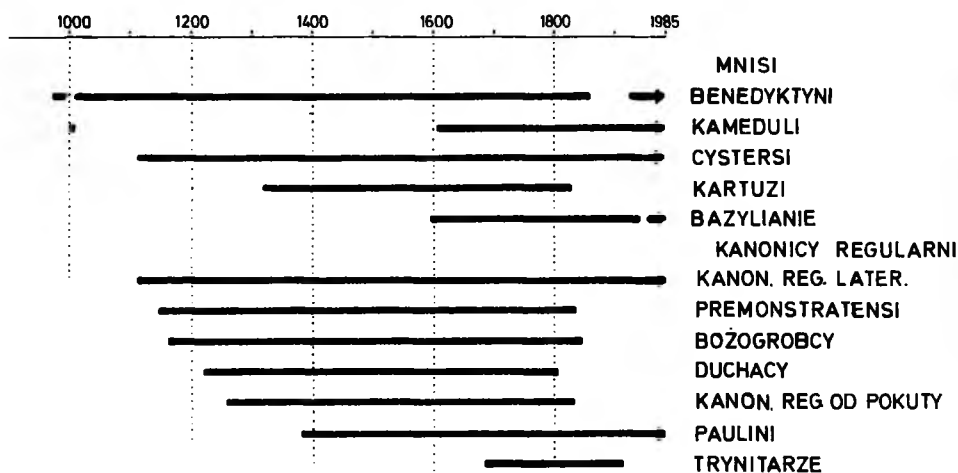
Zakon	Klerycy w latach			
	1772	1825	1864	1914
Mnisi:				
Cystersi	89	22	6	3
Benedyktyni	39	10	5	–
Kameduli	14	5	4	8
Kartuzi	–	4	–	–
Razem	142	41	15	11
Bazylianie				
199	159	25	56	
Kanonicy regularni:				
Laterańscy	7	13	10	2
Paulini	32	17	24	2
Trynitarze	50	32	6	–
Kanonicy od pokuty	12	4	–	–
Premonstratensi	22	–	–	–
Bożogrobcy	19	–	–	–
Duchacy	6	–	–	–
Razem	148	66	40	4

Dane do tabeli zebrano z dwóch źródeł: dla 1772 r. z pracy *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku. Ordines Regulares Virorum in Polonia anno 1772*, red. L. Bieńkowski, J. Kłoczowski, Z. Sułowski, Lublin 1972; dla pozostałych lat z kartoteki zakonów męskich w Polsce, przechowywanej w Instytucie Geografii Historycznej Kościoła w Polsce KUL.

Klerycy w zakonach mniszych i kanonickich w Polsce w latach 1700–1914

Czas istnienia zakonów mniszych i kanonickich w Polsce

Około 1825 r. istniejące jeszcze domy mnisze na ziemiach polskich wszystkich zaborów kształciły 41 kleryków, kanonickie – 66, a bazylikańskie stosunkowo najwięcej, bo 159 (zob. tab. 5). Trzeba podkreślić, że premonstratensi, bożogrobcy i duchacy nie mieli wtedy ani jednego nowicjusza czy kleryka. W późniejszym czasie podobna sytuacja zaistniała także w innych zakonach. Około 1864 r. mnisi mieli już tylko 15 kleryków, 3 ostatnie wspólnoty kanonickie: paulini, kanonicy regularni laterańscy, trynitarze mieli razem 40 kleryków, a bazylianie – 25. W przededniu I wojny światowej najgorzej przedstawiała się sytuacja u kanoników: 4 kleryków w 2 wspólnotach zakonnych (paulini i kanonicy regularni laterańscy). W nieco lepszym położeniu wśród zakonów mniszych byli cystersi i kameduli, mieli 11 kleryków. U bazylianów natomiast zauważa się ponowny rozwój po reformie przeprowadzonej przy pomocy jezuitów pod koniec XIX w.: w 1914 r. mieli 56 kleryków (zob. tab. 5). Przytoczone liczby dają wyobrażenie o wielkości i różnorodności zmian, jakie dokonywały się w życiu zakonów na terenie ziem polskich i na Śląsku w ciągu przeszło 2 wieków.

Wśród instytucji, jakimi kierowali zakonnicy, można wymienić: drukarnie, szkoły elementarne i średnie, przytułki i szpitale. Zostały one utworzone jako odpowiedź na konkretne potrzeby społeczności świeckiej i duchownej, na przykład: do prowadzenia misji, obsługi parafii, sanktuariów czy kierowania pracami charytatywnymi. Wspomniane instytucje nie były stałymi elementami struktury zakonnej mnichów i kanoników. Analiza ich funkcjonowania w omawianym przez nas okresie wymaga odrębnego potraktowania.

Zakony mnisze i kanonickie zarówno w Polsce, jak i na Śląsku około 1700 r. jeszcze się rozwijały, natomiast w 1914 r., po 200 latach rozmaitych przemian, już tylko w zaborze austriackim wegetowała niewielka garstka zakonników, bliska także całkowitego wymarcia. Po I wojnie światowej wraz z powstaniem wolnej i zjednoczonej Polski odradza się życie zakonne.

LES MONASTÈRES DE MOINES ET CHANOINES RÉGULIERS
EN POLOGNE ET EN SILÉSIE PENDANT L'ÉPOQUE 1700-1914

GRANDES LIGNES DE CHANGEMENTS

Résumé

Depuis le Moyen Âge en Pologne s'est déroulé un long et difficile processus de la création de réseaux monastiques et canoniaux fortement influencé par les événements de caractère politique, économique et socio-culturel. Au début du XVIIIes. en Pologne et en Silésie des réseaux d'ordres religieux, surtout de moines et de chanoines, étaient déjà bien développés et constitués.

A partir des différentes sources (les manuscrits, les catalogues imprimés des maisons et du personnel) l'auteur a retracé l'évolution: du nombre des ordres monacaux et canoniaux masculins, du nombre de leurs communautés et des effectifs de celles-ci au plan national, y compris la Silésie, bien que celle-ci se soit trouvée, pendant l'époque 1700-1914 en dehors de la Pologne.

Au début du XVIIIes. nous voyons les ordres avec une ou plusieurs provinces en Pologne, et les ordres sans les provinces indépendantes. A ce premier groupe ont appartenus les Cisterciens (leurs province de Pologne a été érigée en 1580 et les Camaldules 1669). Les Bénédictins n'ont pas rejoint ce groupe qu'au début du XVIIIes. (1709). Les Chartreux avec leurs trois maisons en Pologne sont jamais érigés un province indépendant. Les ordres non organisés en provinces nationales ont diminués fortement au cours du XVIIIes. sauf des Chartreux. La période de 1700 à 1772 est pour les moines l'époque de la stabilité et du fonctionnement normale dans les cadres traditionnels. Quant aux chanoines réguliers, presque tout l'ordre a fonctionné sur la base des provinces déjà créés avant le XVIIIes. (les Prémontrés, les Paulins, l'Ordre du St. Sépulcre, les Chanoines Réguliers du Latran et la petite Congrégation des Croisés en Silésie). A ce groupe se sont joints deux communautés qui au XVIIIes. étaient en plein développements: les Trinitaires et les Chanoines Réguliers de Pénitence. Après les partages de la Pologne la réorganisations des provinces a été totale. Suite à la politique de la Prusse, la Russie et l'Autriche vis à vis des Polonais et de l'Eglise catholique (germanisation, russification) en 1914, survivent seulement deux provinces ou plutôt quasi-provinces: une de moines (cisterciens, avec deux maisons), et une de chanoines réguliers (Paulins, aussi avec deux maisons).

En 1700 les noviciats et les maisons de formation sont pleins, et le nombre de clercs augmente de plus en plus. Avant le 1er partage de la Pologne (1772) on trouve chez les moines 142 clercs (non compris les Chartreux, qui n'avaient pas de noviciat), chez les Basiliens Uniats 199 et chez les chanoines 148. Après les partages, la question des noviciats et de la formation des clercs se complique. A cause de la politique nettement anticlericale et antinationale suivie par les trois puissances d'occupation, les portes des noviciats sont fermées et la formation des clercs interdite. Ces décisions sont d'abord prises par Joseph II en zone autrichienne en 1781, presque 40 ans plus en zone prussienne (1816-1817), et finalement dans la zone russe (1829-1843) et en Royaume de Pologne (1864). Les conséquences désastreuses de cette politique sont devenues visibles en peu de temps.

Les éléments pas constitutifs, mais instables, temporaires des structures des ordres religieux, comme les imprimeries, les écoles, les hôpitaux, les paroisses au cours du XIXes. sont plus en plus fermés, supprimés, changés. En 1700, les ordres monacaux et canoniaux, tant en Pologne qu'en Silésie, sont plus que florissants, tandis qu'en 1914, après 200 ans de toutes sortes de contrariétés un petit reste végète en zone autrichienne, prêt à s'éteindre.